

КОВИД-19 В ЛИТЕРАТУРАТА: МЕЖДУ ФИКЦИЯТА, СРАВНЕНИЯТА И ДНЕВНИКОВОТО

Проф. д-р Амелия Личева

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Текстът ще се опита да види различни по жанр текстове, които се стремят да осмислят преживяната пандемия. Част от тях ще бъдат в жанра на дневниците и ще залагат на документалното, други ще са в ключа на сравненията с испанския грип и чумата, трети ще отварят към преживяното като вид нравствен катарзис или антиутопични визии. Сред разглежданите автори ще бъдат Али Смит, Маги О'Фарел, Гонсало М. Тавареш, Захари Карабашлиев, Владимир Зарев, Теодора Димова.

Литературните визии ще бъдат погледнати и откъм философията и футурологията.

Ключови думи: пандемия; съвременност; актуалност; политическо

За тази пандемия се подразбираше, че ще влезе в литературата. Нямахме нужда да се чака, прогнозите бяха ясни. Достатъчно беше да си припомним всички онези много текстове, които през вековете са тематизирали чумата или испанския грип. Ясен беше и ключът – смъртта, човешкото поведение в гранична ситуация, човешката солидарност, идеята за крехкостта и уязвимостта на човешкото. Какво обаче можеше да бъде по-различно? Може би обвързването на пандемията с бъдещето. В свят като днешния, който мечтае за безсмъртие, който е подвластен на всякакви прогнози, които обещават това безсмъртие в обозрими срокове, беше неизбежно да се наблегне върху футурологията. Така и стана. Нямахме нищо изненадващо в начина, по който започна да се осмисля КОВИД-19. Единствената изненада беше скоростта. Съвременната литература вече все по-малко се нуждае от дистанция и все по-уверено се впуска в коментиране на днешното. Пандемията провокира много писатели да не чакат „здравословна дистанция“, а да се опитат да я осмислят още докато е в процес. Една от първите беше Али Смит, която в „Лято“ вкара темата и я обвърза с политическите и природните катаклизми, които преобръщат съвременния свят и изискват ново отношение от страна на човека – и към природата, и към другите. През една от важните ѝ героини – бунтарката

Айрис, прозвучаваха думите: „КОВИД-19 прави стените, границите и паспортите толкова безсмислени...“, което е в унисон с критиките на Смит към съвременното британско общество, белязано от Брекзит и нетолерантността.

Нещо подобно се опита да направи и Елиф Шафак, но не в роман, а в есестична книга, посветена на проблема. И при нея пандемията е видяна като закономерна част от кризите, избуяващи днес. Интересен е акцентът, който Шафак поставя върху личните истории и върху факта, че единственият начин да се разберат другите, е като се имат предвид именно тези лични истории. В един контекст на числа и голи статистики, в каквито се беше превърнал светът по време на пандемията, тази идея звучи като противопоставяне на унификацията и удобното забравяне, че зад всяко число стои конкретна, специфична биография, изискваща емпатия.

И още една важна идея поставя Шафак, особено заострена чрез пандемията. Поколенията назад във времето, убедена е тя, са имали съзнанието, че децата им, стига да се образуват, ще живеят по-добре от родителите си. Тази вяра обаче сега е разколебана. И не само защото, само по себе си, образованието вече не гарантира успех, но и защото живеем в свят, в който проблемите са само отложени във времето – пандемии като днешната, климатичните промени, икономическата криза, изчезващите професии, изкуственият интелект... „Настъпила е криза на смисъла – казва Шафак. – А това генерира страх, осакатява, прави много кратък хоризонта и кара дори децата да се усещат преживременно стари и сближени със смъртта“.

В периода 2022 – 2023 вече са факт и цели книги, посветени на отшумяващата пандемия – и по света, и у нас. Но да поговорим още малко за контекста, в който се вписват тези произведения.

Една от първите посоки, в които тръгнаха и критиката, и литературата през 2020 г., беше в търсене на сравнения и в откриването на предсказания. Актуални ставаха книги като „Декамерон“ и „Чумата“, доколкото се правеха опити за реконструкции и се търсеха модели за справяне и оцеляване. Много писатели признаха, че това са били настолните им четива в първите месеци на изолацията.

Критиците започнаха да се обръщат към романи, най-вече научнофантастични, както и към филми, в които вирус пораждава и често унищожава човечеството. Във фикциите този вирус е изкуствено създаден, обикновено с почти 100-процентово поразяващ ефект. Но тъй като и в световен план циркулираше идеята, че КОВИД-19 е лабораторно създаден в Китай, и тъй като в първите месеци не се знаеше какви ще са пораженията от него, аналозиите още повече засилваха тези предсказания. Неслучайно се стигна и до ситуации, в които все повече творци бяха ангажирани в правенето на политики за бъдещето. Защото тази екстремна ситуация не пропусна да подчертае за пореден път връзката между усещането за криза и изхода, който хората виждат в силата на

творческото въображение. Френското Министерство на отбраната например сформира екип от писатели, художници, сценаристи, които бяха поканени да споделят най-кошмарните си предчувствия и визии за бъдещето и заплахите срещу сигурността, които то носи. Този екип ще предлага сценарии, а военните ще обмислят стратегии за евентуалното им преодоляване. Министърката припомни, че научната фантастика първа е предвидила казането на Луната, виртуалната реалност, клонирането и редица други предизвикателства пред съвременния свят. Затова по-сериозно от всякога авторите в този жанр са поканени да влязат в действие; за пореден път изкуството е призвано да спасява.

Сред обсъжданите заглавия бяха „Очите на мрака“ на Дийн Кунц, „Орикс и Крейк“ на Маргарет Атууд, „Заразата“ на Стивън Содърбърг.

Втората посока, разбира се, бяха дневниците, които трябваше да съхранят гледната точка на очевидците. Тази линия прерасна и в писането на романи, тип дневници, като може би най-интересен и представителен е този на Гонсало М. Тавареш – „Дневник на чумата“.

Ще щрихирам два типа дневниково писане, преди да се спра на романа на Тавареш. Първият е този, който проследява човешкото поведение по време на криза, говори за страха, за лекарите и тяхната отдаденост, за благодарността на хората и култивирането на човешка солидарност. И най-вече за голямата липса – липсата на физически контакт, на докосване, липсата на прегръдките. Такъв тип писане и теми откриваме в дневника на британската писателка Дебора Леви. Оказва се, че според нея човешкото същество е най-подвластно на тактилното. Дори не толкова социалното общуване липсва, отбелязва тя, а точно тези докосвания с други същества, които гарантират усещането, че си жив, че те има, че не си сам. В този контекст Леви си дава сметка колко всъщност се е променил съвременният човек, колко по-уязвим е той и колко по-зависим е от другите. В миналото това не е било факт – и тя цитира книги, които говорят за това как хората са живели „на разстояние“, деца и родители са пазели строга дистанция, сдържаността на чувствата е била факт, а прегръдките и целувките са били почти непознати. „Този свят – казва тя – е описан например от Е.М. Форстър и засяга представителите на висшата, а и средната класа в началото на XX век. Но пандемията преобърна стереотипа, че англичаните са резервирана нация, която не обича физическия контакт“ заключава Леви.

Вторият акцент в дневници като този на Дебора Леви е критиката – социална, политическа, която извежда на преден план проблемите във всяко едно общество. Писателката говори за нископлатения труд на хората, които са се оказали ключови по време на пандемията – медицински сестри, шофьори, снабдителите..., както и за ролята на политиците, които в такава ситуация демонстрират много показност и популизъм. Индиректно, споменавайки липсата на предпазни облекла и маски, визира и онова, което цяла Европа констати-

ра – грешката да изнесе производствата си в страни като Китай и да се окаже тотално неподготвена за кризи.

На другата страна са дневниците, описващи самата болест, пораженията, които нанася, усилията за оцеляване и нормалност. Подобно писане откриваме при ирландската авторка Маги О`Фарел, концентрирала се върху отказа на тялото да служи, да изпълнява командите на мозъка. Тя сравнява състоянието си с годините в детството си, когато е прекарала енцефалит. И всичко това на фона на описание на типичните и атипичните случаи на болни с ковид и съответно симптомите им (литературата доста следва медицината, която през тези години говори точно за асимптоматиката и постковид ефектите); претоварените болници, липсата на легла за болните...

Но както и Дебора Леви, Маги О`Фарел също не минава без литературни аналогии. Докато лежи в болницата, тя слуша „Мисис Далауей“ и установява, че Клариса е прекарала грип, пандемичен по това време, от който трудно се възстановява. О`Фарел се спира на това свое прозрение, припомня си и едно есе на Улф по темата за болестта, защото си дава сметка, че въпреки многократните прочити на Улф, преди ковид не е забелязала, че темата с испанския грип присъства в този роман. Иначе казано, свидетели сме как точно както много нови текстове стават ключ, през който по-добре четем старите, точно така и днешната пандемия ни накарва с други очи да погледнем световната литература и да си дадем сметка колко плътно в нея присъства темата за болестта. И може би активното тематизиране на болестта в литературата тепърва предстои, както и разговорът как тя променя хората.

На този фон интересно е да видим какво добавя към дневниковите визии един цял роман. Още повече от автор, който е известен с вкуса си към експеримента, какъвто е Гонсало Тавареш.

Романът на Тавареш е дневник на 2020 година. Целта му е да улови чрез дневниковото това „полуделнично наелектризиране на времето“, да отрази реалността на живо, като представи картина на болестта по света – починалите в Италия, Бразилия или САЩ, реакциите на някой конкретен лекар някъде по света или знаците на солидарност в определена държава или сред определена общност; приликите в поведението на хората във Франция или Португалия, общите моменти, когато всеки болен става чужденец; опитите, когато всички се правят, че излизат, за да симулират нормалност; статистиката със смъртните случаи, страха на възрастните, заплахата към младите, че и те могат да умрат, пустотата на местата, карантината, изолацията, самотните погребения, пейките, на които е забранено да се сядат, звукът на вируса, тишината на улиците, снишените гласове на хората... Като чрез всички тези фрагменти от ежедневието, от ескалирането на болестта и от промените в света се настоява върху нещо ключово – според Тавареш XXI век е разполовен, след ковид започва ново летоброене, нов век и идва ерата на уплашените хора, които очакват един Христос, облечен като лекар.

В същото време, въпреки усещането за уникалност на ситуацията и преживяванията, наситеността с цитати към литературни и философски произведения в „Дневник на чумата“ прави всички тези усещания откриваеми и в други векове, макар и белязани с различен смисъл и тълкувани по различен начин. Иначе казано, описваната пандемия хем е уникална, хем за самотата и за възприемането на другия като плашещ и варварин, независимо дали болен или просто различен, има много податки във вековете назад. По този начин свидетелствата на Тавареш показват как краткото време на 2020 е разширено в един много, много дълъг разказ и пандемията, попадайки в ключа на историята на човечеството, се оказва изпитание, плод на неусвоените уроци на миналото и на ненаученото. Затова и когато сега, през 2023 г. четем този дневник, можем да кажем, въпреки преживяното, че новата нормалност за пореден път не се състоя и човечеството бързо се завърна към старите си навици, които ще продължат до следващото изпитание.

А къде в този контекст е българската литература? Като че ли не бяхме свикнали тя да е свръхреактивна и да е в унисон със съвремението. Но е факт, че трима от знаковите съвременни български писатели я вплетоха в повествованията си, при това всеки я натовари с различни значения. По реда на излизане на книгите това бяха „Опашката“ на Захари Карабашлиев, „Объркани в свободата“ на Владимир Зарев и „Не ви познавам“ на Теодора Димова.

Романът на Захари Карабашлиев се появи в разгара на пандемията, като си позволи да я осмисли доста радикално. Той говори за втора, по-жестока пандемия, която е трансформирала света по-генерално – почти всички възрастни са починали, децата са изселени в провинцията, градовете са относително празни. Болестта все още се завръща, но като че ли вече е станала рутинна. Въпреки това обаче извънредността е факт – приетите закони са ограничили медиите, печатните издания, хартиените книги. Толерират се „безопасното съдържание“, скуката, равнодушието. В световен план Китай се е оказал доминиращата сила и всички държави имат сериозни, най-вече политически проблеми. И на целия този фон миналото като че ли не просто е забравено, а не го е имало. Паметта за нормалността, ако такава изобщо е съществувала, е изтрита.

В света днес при Карабашлиев се разпознава и този от утре. В същото време, антиутопичността не е традиционна – не става дума за моделирането на един свят, за който трансхуманизмът обича да ни говори. Антиутопичното тук си е своето и днешното, но със заострени недъзи. Интересното е, че хората не изглеждат особено променени. Те по-скоро са в режим на констатации или свикване, а не на потрес от преживяното, което кореспондира с друга от големите тези на романа, а именно – че външните катаклизми не упражняват катарзисен ефект. След тях човекът пак си остава със своята мяра. И на негласния въпрос променя ли към добро пандемията отделния човек, отговорът е

– по-скоро не. Дори като че ли обратното, кара го да се пригажда към нея и да губи част от човешкия си облик.

В „Объркани в свободата“ също откриваме опит за очертаване на някаква картина за бъдещето, вкарвайки в него и елемента на дистопичното. Не е изненада, че последното се случва през желанието и на Зарев да осмисли ковид пандемията. И ако при Карабашлиев акцентът е по-скоро върху отражението на пандемията върху обществото и върху бъдещето на света, то при Зарев е върху човека и бъдещето на човешкото. Целият роман като че ли дълбае в душата, опитва да види какво е онова устойчиво, което се е предавало през поколенията, кое е онова, което настоящето е затлачило, променило или убило и липсата на което може би застрашава това бъдеще на човешкото. Защото – внушава романът – се оцелява, включително и по време на пандемии, но това е по-скоро само физическо оцеляване. Подобен род изпитания обострят отчуждеността, късат нишките между хората, и най-вече – и тук е новият ключ за тълкуване на пандемията при Зарев – обострят посредствеността, продукт на унификацията. И най-сетне, разболяват човешкото, обричат го на своеобразна лудост, или – бихме казали, лишавайки го от устои и изконни навици, правят го нечовешко.

В начина, по който Владимир Зарев представя последствията от пандемията, се налага още един паралел – и той е с действията на съвременния тероризъм. Точно както тероризмът – по думите на Жак Дерида – може да бъде сравнен със съдбата в Античността, защото не може да се предскаже, защото няма лице, защото поражда без причина и обяснения и затова и не може да му се противостои, точно така е и с тази превърната в символ на днешното пандемия, която кара хората да се страхуват постоянно (въвежда понятия като „насилието на страха“ и „насилието на неизвестността“), да се затварят и – както се спомена – да полудяват. Неслучайно ковид пандемията е назована „китайския бяс“.

Новото пък при Теодора Димова е ключът, в който пандемията е видяна като непрочетен и неосмислен урок. Онази неслучила се нова нормалност, за която загатнахме и при Гонсало Тавареш. В „Не ви познавам“ пандемията е знак, който ни е бил даден, но който българското общество не е успяло да разгадае и затова още повече потъва. Димова намесва вярата в конспиративните теории, чрез думите на главната си героиня определя отказа от ваксиниране като тероризъм, за да изгради сложния механизъм на личната и колективната свобода, които не се крепят на кухи фрази от типа „маските ни унифицират и ни запущват устата“, а на дълбоката вътрешна необходимост да се отстояват истини, да се постъпва според морала и принципите на доброто, да се избягват клишетата, етикетите, соченето с пръст и да се зачитат различията. Но точно този катарзис не се е състоял нито в обществен, нито в личен план.

И накрая. За разлика от литературата, която, както се вижда, е патетична

и сериозна – хората реагираха на пандемията и с хумор, защото понякога той помага повече за понасянето на страха и страданието. Дали това ще е „Корона къш“ на Иво Димчев, или вицовете, които заляха социалните мрежи, важното е да могат да се родят фрази като *Във Вашето CV липсва една година. С какво се занимавахте през 2020-а? – Мух си ръцете.*

Благодарности. Това изследване е финансирано от Европейския съюз – NextGenerationEU, чрез Националния план за възстановяване и устойчивост на Република България, проект SUMMIT BG-RRP-2.004-0008-C01.

COVID-19 IN LITERATURE: BETWEEN FICTION, COMPARISONS AND THE DIARISTIC

Abstract. The text will attempt to see texts of different genres that seek to make sense of the pandemic experienced. Some of these will be in the genre of diaries and will rely on the documentary, others will be keyed to comparisons with the Spanish flu and the plague, others will open up to the experience as a kind of moral catharsis or anti-utopian visions. Among the authors considered will be Ali Smith, Maggie O'Farrell, Gonzalo M. Tavares, Zachary Karabashliev, Vladimir Zarev, Teodora Dimova.

Literary visions will also be looked at from the perspective of philosophy and futurology.

Keywords: pandemic; contemporary; topical; political

✉ **Prof. Dr. Amelia Licheva**
ORCID iD: 0000-0003-4553-7998
Sofia University
E-mail: licheva@yahoo.com